

زیارت است که در مرکز توجه مدیران اقتصادی آن عصر قرار گرفته و نه رفاه و تفریح صرف افرادی که به قصد زیارت و شاید سیاحت، پای در یک شهر مذهبی گذارده‌اند.

توجه به سیاحت معنوی

نکته دیگری که در سفرنامه به چشم می‌آید، جلوه‌های معنوی اماکن سیاحتی است. ناصر خسرو در بازدید از مناطق دیدنی اطراف بیت المقدس به بناهایی مانند وادی فرعون، وادی جهنم، دشت عظیم ساهره (جایی که قیامت در آن برپا می‌شود) اشاره می‌کند. جالب این جاست که در منظر مردم آن عصر، مکانی که برای زیارت مورد توجه نیست، باز هم با ظرفیت‌های دینی و معنوی تجهیز می‌شود و مردم در تلاشند تا از سیاحت نیز بار معنوی برداشت کنند و طرفه این جاست که مدیریت اقتصادی شهرهای زیارتی نیز این اصل مهم را پذیرفته و از رونق و توسعه اماکن تفریحی و سیاحتی که خارج از این مقوله قرار گیرند، جز در حوزه سلامت و درمان بیماری‌ها، پرهیز شده‌است و حتی ناصر خسرو، با وجود تیزی بینی و دقت نظر ویژه‌اش، اصولاً به چنین مقوله‌ای در شهرهایی که از ظرفیت زیارتی ویژه برخوردارند، اشاره نکرده‌است.

سخن آخر

ناصر خسرو در سفرنامه‌اش نمایی از مدیریت اقتصادی مرتبط با شهرهای زیارتی را در هزار سال قبل به دست جدی مقوله زیارت و معنویت بر اقتصاد و سودآوری صرف بوده و همواره به عنوان مبنای اصلی فعالیت‌های اقتصادی در مناطق زیارتی مد نظر قرار داشته‌است. اهمیت مقوله معنوی زیارت و ارجحیت آن بر اقتصاد و کسب منفعت چنان است که پیشینیان ما هرگاه به تقابل میان این دو رسیده‌اند، معنویت زیارت را بر درآمد اقتصادی فعالیت‌های جانبی مرتبط با آن، ترجیح داده‌اند و این همان میراثی است که باید در مدیریت شهرهای زیارتی همواره به آن نظری ویژه داشت.

می‌تواند رونق اقتصادی ایجاد کند، به عنوان خادم مقوله زیارت به کار گرفته شده‌است. در اماکن زیارتی عهد ناصر خسرو، همه چیز در خدمت زیارت است و تنها زمانی منافع اقتصادی مورد توجه قرار می‌گیرد که بتوان از ظرفیت جانبی آن برای تسهیل امور مربوط به زائران بهره برد.

الخیل و معنویت اقتصادی

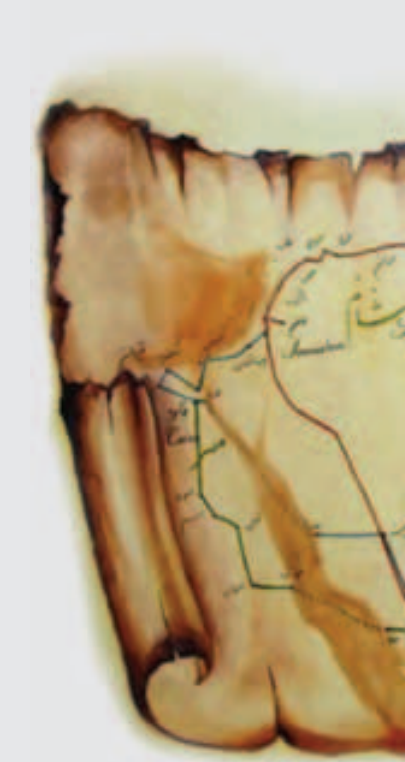
بازدید ناصر خسرو از سایر مناطق زیارتی در فلسطین نیز بیانگر همین مسئله‌است. وی در بازدید از شهر الخلیل، مدفن حضرت ابراهیم (ع)، نیز با چنین صحنه‌ای رو به رو می‌شود. امکانات رفاهی گسترده این شهر، عموماً بر مبنای منافع به دست آمده از موقوفه‌ها، با منافع اقتصادی فراوان و گسترده، شکل گرفته و این نشان می‌دهد که مدیریت اقتصادی این مناطق بیش از آن که به دنبال منفعت مادی صرف باشد، امور معنوی را مد نظر قرار داده‌است. وی درباره امکانات رفاهی الخلیل می‌نویسد: «بر بام مقصوره‌ای که در مشهد است حجره‌ها ساخت‌ه‌اند، مهمانان را که آن جا رسند و آن را اوقاف بسیار باشد از دیده‌ها و مستغلات در بیت المقدس... مهمانان و مسافران و زائران را نان و زیتون دهند و کنیزکان باشند که همه‌روزه نان پزند... هر که آن جا رسد او را یک گرده نان و کاسه‌ای عدس به زیت پخته دهند و مویز نیز دهند... و روز باشد که ۵۰۰ کس به آن جا برسند و همه را آن ضیافت مهیا باشد»

ملاحظه می‌کنیم که در الخلیل نیز تمامی ظرفیت اقتصادی منطقه، برای رفاه حال زائران و در راستای آسایش آن‌ها در جهت پرداختن بهتر به مقوله زیارت قرار دارد و کوشش اصلی بر این مسئله استوار است که با نادیده گرفتن منافع مادی، تمامی ظرفیت اقتصادی برای بهینه کردن شرایط زیارت به کار گرفته شود و در جایی که محدودیت شرایط، اهتمام به این قضیه را با مشکلاتی رو به رو می‌کند، باز هم شاهد به کارگیری حداکثر ظرفیت اقتصادی منطقه برای رفاه حال زائران و آسایش آن‌ها برای پرداختن به امور معنوی هستیم، در حقیقت این مقوله

کنار این رونق اقتصادی و با توجه به محدودیت زمین و آب، شاهد ساخت و سازهای رفاهی نیز هستیم، حمام به عنوان یک مرکز بهداشتی و رفاهی مهم در این ساخت و سازها جایگاهی ویژه دارد، ناصر خسرو در عین یادآوری محدودیت زمین و مکان ساخت، می‌نویسد: «و در مکه دو گرمابه است، فرش آن از سنگ سبز که قسان سازند» چالش جدی شهر مکه، یعنی کمبود آب، نیز در طول سالیان متممادی همواره یکی از دلمشغولی‌های حاکمین شهر برای رفاه بیشتر زائران بوده‌است. ناصر خسرو می‌نویسد: «آب چاه‌های مکه، همه شور و تلخ باشد، چنانکه نتوان خورد، اما حوض‌ها و مصانع بزرگ بسیار کرده‌اند که هر یک از آن به مقدار ده هزار دینار برآمده باشد... و یکی که از امیر عدن بود، دادور پسر شادول می‌گفتند، آبی در زیر زمین به مکه آورده بود، و اموال بسیار بر آن صرف کرده و در عرفات بر آن کشت و زرع کرده بودند، و آن آب بر آن جا بسته‌بودند و پالیزها^۲ ساخته، الاندکی به مکی می‌آمد و به شهر نمی‌رسید و حوضی ساخت‌ه‌اند که آن آب در آن جمع می‌شد و سقایان از آن برگیرند و به شهر آورند و بفروشند...» به این ترتیب مبنای توسعه‌های عمرانی در مکه‌ای که ناصر خسرو هزار سال پیش مورد بازدید قرار داده، تامین منابع دایمی برای رفاه حال حجاج بیت‌الحرام بوده‌است.

زوایای دیدنی در سفرنامه

نگاهی گذرا به سفرنامه ناصر خسرو آشکار کننده برخی زوایای اقتصاد زیارت در هزار سال پیش است. بیت المقدس و مکه، به عنوان دو مکان مقدس که پذیرای عموم مسلمین هستند، ظرفیت‌های عظیم اقتصادی عصر خود را به رخ بینندگان کشیده‌اند. با این حال محوریت اصلی توسعه اقتصادی در این اماکن زیارتی، مسئله زیارت و امور معنوی مربوط به آن است. این موضوع را می‌توان از اهتمام متصدیان امر به مسئله نگهداری موقوفه‌ها دریافت. ناصر خسرو نشان می‌دهد که چگونه منابع درآمدی که

شده و حاکمان کوشیده‌اند در کنار گسترش مراکز رفاهی، از ظرفیت تجاری شهر، که قدمتی بسیار طولانی دارد، نیز بهره ببرند. به همین دلیل شهر مکه در تمام ادوار از رونق تجاری ویژه‌ای برخوردار بوده و در ایام حج بر این رونق بسی افزوده شده‌است.

تجارت، کلید رونق زیارت

بر همین اساس ناصر خسرو در سفرنامه خویش موضوع بازارهای شهر را مورد توجه قرار داده و شرحی بر کیفیت این بازارها نوشته که نشان دهنده اهمیت این مراکز تجاری در گردش و رونق اقتصادی شهر است. این توجه به مقوله بازار و گردش اقتصادی شهر، سبب سرآزیر شدن اقلام مورد نیاز زائران، در تمام حوزه‌ها، به شهر مکه و ایجاد رفاه برای آن‌ها می‌شده‌است. در قسمتی از سفرنامه می‌خوانیم: «هوای مکه عظیم گرم باشد و آخر بهمن ماه قدیم خیار و بادرنگ و بادنجان تازه آنجا دیدم و این نوبت چهارم که به مکه رسیدم، غره رجب سنه اثنی و اربعین و اربعمائه تا بیستم ذی‌الحجه به مکه مجاور بودم. پانزدهم فروردین قدیم انگور رسیده بود و از رُستا به شهر آورده بودند»

این چرخه تجاری که به طور طبیعی موجبات ورود اقلام مورد نیاز زائران را فراهم می‌آورد، به زائران اجازه می‌داد تا بدون نگرانی از کمبود مواد غذایی و نیازهای روزمره، مدتی طولانی را به صورت مجاور در مکه بمانند و از فضای معنوی آن بهره ببرند. در

۱. ناصر خسرو در سفرنامه خویش از حضور زائران فراوانی سخن می‌گوید که در ایام حج برای قربانی کردن به بیت المقدس آمده‌اند. این سنت ظاهراً میراث عهد عبدالملک اموی است. در زمان او به سبب سیطره عبدا... بن زبیر بر مکه، مدتی زائران را برای ادای فریضه حج به بیت المقدس فرستادند و برای توجیه این موضوع احادیثی را نیز جعل کردند. ظاهراً این بدعت بعدها به شکلی که ناصر خسرو از آن سخن گفته باقی مانده‌است.

۲. مشاغل، حرفه‌ها

۳. در این یادداشت از منتخب سفرنامه ناصر خسرو با تصحیح استاد دبیر سیاقی استفاده شده‌است.

۴. کشتزار و مزرعه، این وه ویژه برای مزارع صیفی کاری مصداق دارد (لغتنامه دهخدا)

۵. جای ایستادن امام در مسجد (لغتنامه دهخدا)

۶. روغن